

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

БОЧКОВСЬКА ВАЛЕНТИНА ГРИГОРІВНА

УДК [655.413:2] (477.84) «1730/1830»

**ПОЧАЇВСЬКИЙ ДУХОВНИЙ ОСЕРЕДОК
В ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
XVIII – 30-X РОКІВ XIX СТ.**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано в Центрі українознавства філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка МОН України

Науковий керівник: кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

Кагамлик Світлана Романівна,

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка,

старший науковий співробітник

Центру українознавства філософського факультету

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор

Ковальчук Галина Іванівна,

Національна бібліотека України

імені В. І. Вернадського НАН України,

директор Інституту книгознавства

кандидат історичних наук, професор

Тимошенко Леонід Володимирович,

Дрогобицький державний педагогічний

університет ім. Івана Франка МОН України,

декан історичного факультету.

Захист відбудеться 24 червня 2019 р. о 10.00 на засіданні спеціалізованої вченої ради
Д 26.001.20 Київського національного університету імені Тараса Шевченка (01601, м. Київ,
вул. Володимирська, 60, ауд. 349)

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка (01601, м. Київ, вул. Володимирська, 58, кімн. 12)

Автореферат розісланий 24 травня 2019 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

Л. В. Іваницька

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Сучасне вивчення історії культури українського народу потребує детального вивчення діяльності духовних осередків, які зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняної культури. Особливий інтерес у цьому контексті має Почаївський Успенський монастир, який у XVIII – першій третині XIX ст. був не лише одним з найбільших релігійних центрів, а й потужним видавничим осередком і культурно-просвітницьким центром українських земель. Необхідність комплексного і неупередженого висвітлення усіх сторін діяльності Почаївського монастиря унійного періоду на етапі українського сьогодення посилює низка обставин наукового, соціально-культурного та політичного характеру.

Дослідження ролі Почаївського монастиря в історії та культурі українського народу XVIII – 30-х років XIX ст. є актуальним завданням сучасної історичної науки. Передусім варто зазначити, що на сьогодні не існує ґрунтовних наукових розвідок, які б об'єктивно висвітлювали діяльність чернечої братії Почаївського монастиря та його значення в історії та культурі України. Фундаментальні монографії з історії обителі, які побачили світ понад століття тому, написані дослідниками православної традиції, яким через власні релігійні уподобання не вдалося дати об'єктивну оцінку діяльності почаївських ченців унійного періоду.

Актуальність зазначеної теми мотивується також сучасною дискусією щодо ролі і місця Уніатської Церкви в культурному та національному житті України. Під цим кутом зору важливою є тема видавничої діяльності Почаївського монастиря як осередку українського друкарства на Правобережжі XVIII – першої третини XIX ст.

Необхідність об'єктивного вивчення історії Почаївського монастиря унійного періоду особливо важлива в умовах російської агресії, коли церковні установи України виявляють свою реальну ідентичність. На сьогоднішній день Почаївська Успенська лавра як складова Української Православної Церкви, що на сьогодні перебуває в юрисдикції Московського Патріархату, є форпостом антиукраїнських сил. Одна із найбільших українських святинь, як і Києво-Печерська лавра, цілеспрямовано перетворюється на осередок міжконфесійного протистояння та розбрату.

У зв'язку з наданням Україні Синодом Вселенського Патріархату Томосу про автокефалію і творенням помісної Православної Церкви України набуває вагомого значення повне й неупереджене висвітлення історії Почаївського монастиря.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках науково-дослідних тем Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка: «Дослідження соціокультурних перетворень в історичному досвіді та сьогоденні української спільноти» (№ 06БФ034–01) і «Українство у світовому цивілізаційному процесі: історичний досвід та перспективи» (№ 11БФ041–02).

Мета дослідження – на основі комплексного аналізу опублікованої літератури та нововиявлених архівних джерел визначити місце і роль Почаївського Успенського монастиря в історії та культурі українського народу XVIII – 30-х років XIX ст.

Завдання дисертаційного дослідження:

– проаналізувати стан дослідження проблеми в науковій літературі та репрезентативність її джерельної бази;

- дослідити основні напрями церковно-релігійної діяльності Почаївського монастиря, сутність його релігійних практик;
- з'ясувати особливості проповідницької діяльності обителі та її насельників;
- простежити формовияви культу почаївських святинь та їх значення для насельників і паломників;
- реконструювати культурно-освітню сферу функціонування монастиря;
- охарактеризувати діяльність Почаївської друкарні XVIII – 30-х років XIX ст: репертуар, мову видань, рівень мистецького оформлення та контакти з іншими видавничими осередками;
- визначити ступінь впливу західних католицьких практик на церковно-релігійну та культурно-просвітницьку діяльність Почаївського монастиря;
- окреслити перспективи дослідження місця і ролі Почаївського духовного осередку в історії українського народу.

Об'єкт дослідження: Почаївський Успенський монастир унійного періоду в культурно-історичному просторі українських земель.

Предмет дослідження: місце і роль Почаївського Успенського монастиря в історії і культурі українського народу XVIII – 30-х років XIX ст.

Хронологічні рамки роботи: дисертаційне дослідження присвячене унійному періоду історії Почаївського монастиря і обмежене змінами його конфесійної належності. Нижня межа роботи пов'язана із переходом обителі в унію на початку XVIII ст. (загальноприйнятим на сьогодні є 1712 р.); верхня межа – з поверненням її у лоно православ'я у 1831 р.

Територіальні межі роботи охоплюють головним чином регіон Правобережжя під владою Речі Посполитої, із врахуванням, що контакти Почаївського монастиря з іншими видавничими осередками та розповсюдження видань Почаївської друкарні мали місце в межах усіх етнічних українських земель, з Києвом та Лівобережжям включно.

Теоретико-методологічна основа дослідження ґрунтується на комплексному застосуванні різноманітних методик пошуку, аналізу та синтезу документів, що уможливило сукупний аналіз архівних документів, опублікованих джерел, наукових праць тощо. У дослідженні використано принципи об'єктивності і конфесійної неупередженості, які зобов'язують розглядати події та явища в усій їх складності, багатогранності і суперечливості, головним чином при роботі з працями конфесійного спрямування. Важливим у даній роботі став також принцип історизму, який спонукає до розгляду історичних явищ у конкретному історичному середовищі в динаміці їх розвитку.

З метою виконання поставлених у дисертаційному дослідженні завдань у даній праці на інтегративному рівні застосовано наукові підходи різних галузей наук, застосування як загальнонаукових методів (логічного аналізу, класифікації та систематизації), так і спеціальних методів: історичної науки (проблемно-хронологічний, архівно-евристичний, порівняльно-історичний, інтелектуальної історії, мікроісторії); літературознавства (лінгвістичний, літературної компаративістики, герменевтики), філософії (антропологічний, селективного синтезу, культурно-історичної типології); книгознавства (просопографічний, біо-бібліографічний, наукової атрибуції). Зокрема, порівняльно-історичний метод застосовано для порівняння діяльності Почаївського монастиря унійного періоду з попе-

реднім, православним та осередками різних конфесій; лінгвістичний метод та метод герменевтики використано в роботі з почаївськими стародруками; метод культурно-історичної типології дозволив змалювати загальну картину діяльності Почаївського монастиря унійного періоду, яка дає підстави для переоцінки його ролі в житті українського народу.

Наукова новизна роботи визначається постановкою наукової проблеми та одержаними в процесі її дослідження результатами:

Вперше:

- комплексно проаналізовано церковно-релігійну та культурно-просвітницьку діяльність Почаївського монастиря унійного періоду;

- уведено до наукового обігу значну кількість візитаційних актів та інших архівних джерел з історії Почаївського монастиря, які дають змогу з об'єктивних позицій оцінити його внесок в історію і культуру українського народу;

- проаналізовано діяльність навчально-виховних закладів Почаївського монастиря: чернечих освітніх студій, церковно-парафіяльної школи та новіціату, встановлено більш ранній початок його запровадження в обителі;

- реконструйовано склад книгозбірні Почаївського монастиря за візитаціями 1617, 1714, 1736, 1737, 1739, 1799 років та сучасними збірками; здійснено авторську атрибуцію видань;

- детально описано колекцію почаївських видань Музею книги і друкарства України;

- здійснено порівняльний книгознавчий аналіз видань Почаївської та Києво-Печерської друкарень;

- уведено в науковий обіг інформацію про невідомі в бібліографії 25 почаївських видань;

- виявлено ще один невідомий примірник почаївського видання «Політика свіцька» 1770 р.;

- проведено текстологічний аналіз рукопису «Księga Cudów obrazu poczajowskiego» (перша чверть XVIII ст.) як джерела першого друкованого видання «Гора Почаївська» 1742 р.;

- віднайдено та атрибутовано: паломницькі медальйони Почаївської лаври (Рим, 1773 р.), гравюру на шовку «Чуда Пресвятої Богородиці в іконі Почаївській» (не пізніше 1757 р.).

Удосконалено:

- аналіз візитацій Почаївського монастиря як найбільш репрезентативного джерела з історії обителі;

- дослідження освітньої діяльності Почаївського монастиря;

- персоналізацію кадрового складу Почаївського духовного осередку на матеріалах візитацій, почаївських видань та Поменника Почаївського монастиря.

Отримало подальший розвиток:

- аналіз книговидавничої діяльності Почаївського монастиря, мистецького рівня його видань;

- вивчення книговидавничих контактів між Почаївським уніатським та Києво-Печерським православним видавничими осередками.

Практичне значення роботи. Результати дослідження знайшли своє відображення в укладених автором каталогах та описах видань Почаївської друкарні й інших видавничих осередків на українських землях, у підготовці й проведенні експозицій стародруків як в Україні, так і поза її межами. Матеріали дослідження можуть бути використані мистецтвознавцями, фахівцями з історії України та Української Церкви як у музейній і науково-дослідницькій роботі, так і в освітній сфері, зокрема при підготовці відповідних методичних і навчальних посібників.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, завершеною науковою працею, в якій висвітлені власні ідеї і розробки автора, що дозволили вирішити поставлені завдання. Робота містить теоретичні та методичні положення і висновки, сформульовані дисертанткою. Особистий внесок здобувача полягає насамперед у комплексному вивченні візитаційних актів Почаївського монастиря як найбільш репрезентативного джерела з історії обителі; систематизації книговидавничої діяльності Почаївського видавничого осередку, виявленні нових гравюр та персоналізації майстрів друкарської справи. Використані в дисертації ідеї, положення чи гіпотези інших авторів мають відповідні посилання і використані лише для підкріплення ідей здобувачки.

Апробація результатів дисертації. Основні висновки й положення дисертації апробовано в доповідях на міжнародних наукових конференціях Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, 2007, 2017, 2018); міжнародних наукових конференціях Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника «Могилянські читання» (Київ, 2006, 2007, 2008); Міжнародній науковій конференції «Федоровские чтения» (Москва, 2007); XV Міжнародній науковій конференції «Волинська ікона» (Луцьк, 2008); Міжнародній музейній конференції на базі Американської асоціації музеїв (м. Сент-Луїс, США, 2017). Дослідження теми також здійснювалося в рамках проекту «Американські колекції українських стародруків XVI–XVIII ст.: каталогізація, консервація, реставрація, експонування, інтерпретація» за Програмою імені Фулбрайта (Чикаго, Нью-Йорк, Стемфорд, Вашингтон; жовтень 2016 р. – серпень 2017 р.).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 19 наукових праць, з яких 5 – у фахових виданнях (у тому числі включених до міжнародних наукометричних баз), 3 в іноземних наукових виданнях. Окремі положення й результати дисертації додатково відображено в підготовлених автором каталогах та описах стародруків, 6 публікаціях матеріалів і тез доповідей на наукових конференціях та інших виданнях.

Структура дисертації визначена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (14 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (37 с., 389 позицій) та 10 додатків на 177 сторінках. Загальний обсяг дисертації складає 406 сторінок, з них обсяг основного тексту – 180 сторінок. Основний зміст дисертації предметно доповнюють додатки: у Додатку Б, «Особовий склад чернечої братії Почаївського монастиря за візитацією 1739 р.», мовою оригіналу (польська) вперше подається особовий склад монастиря з короткими біографічними даними та найраніші згадки про діяльність новіціату. Додаток В, «Реєстр працівників Почаївської друкарні за 1743–1744 рр.» містить відомості про працівників друкарні, які дозволяють проаналізувати їх соціальний статус, походження, віковий, освітній рівень. Додаток Г «Візитація

Почаївського монастиря від 16 травня 1799 р. (переклад з польської)» містить найбільш інформативний порівняно з іншими візитаціями опис монастиря та сфер його діяльності – архітектуру, ікони, особовий склад чернечої братії та новіціату, літургійні практики, роботу друкарні, шпиталю, капели, книгозбірні. Додатки Д і Є – «Реконструкція книгозбірні Почаївського монастиря за візитаціями 1617, 1714, 1736, 1737, 1739, 1799 рр.» (містить, зокрема, реєстр книгозбірні 1617 р., який є найдавнім із збережених на всій території українських земель), і «Книгозбірня Почаївського монастиря в сучасних збірках» – є спробою автора реконструювати склад монастирської книгозбірні за візитаціями та сучасними бібліографічними описами та здійснити авторську атрибуцію видань. Додаток Ж «Приватна бібліотека архімандрита Почаївського монастиря Ієроніма Калетинського 1782 р.» характеризує читацькі інтереси настоятелів обителі та проливає світло на різні форми її діяльності – літургійні практики, навчальні програми, проповідництво та місії. Додатки З – Л «Такса книг в типографії Почаївській 1760 р.», «Каталог бібліотеки Почаївської друкарні 1831 р.», «Каталог видань Почаївської друкарні (1734–1831 рр.)» – ілюструють книговидавничу діяльність Почаївського монастиря, зокрема, містять інформацію про ціни на книги, бібліографічний опис видань, їх сучасне місцезнаходження, а також виявлені автором 25 видань, які не згадуються в існуючих каталогах.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми, визначено мету й завдання, об'єкт і предмет дослідження, окреслено хронологічні й територіальні межі, розкрито наукову новизну та практичне значення отриманих результатів.

Розділ I дисертації «**Історіографічні та джерелознавчі аспекти дослідження історії Почаївського монастиря**» містить аналіз розробки теми в науковій літературі та огляд джерельної бази дисертації. Підрозділ 1.1. «*Стан дослідження проблеми у науковій літературі*» побудовано за проблемно-хронологічним принципом. Наявні історіографічні студії з досліджуваної тематики розподілено на групи: російська офіційна історіографія імперської доби; українська церковна історіографія унійної традиції; українська церковна та світська історіографія православної традиції; польська історіографія; українська радянська історіографія; дослідження періоду незалежності України.

Російська офіційна історіографія імперської доби. Дослідження історії Почаївського монастиря офіційними науковцями Російської імперії проводилися згідно з російською урядовою політикою, яка мотивувалася захистом релігійних прав православних українців і білорусів Речі Посполитої від утисків уніатів та католиків, відповідно, для них негативна оцінка діяльності Уніатської Церкви була усталеною і не підлягала перегляду. Ґрунтовне наукове дослідження історії Почаївського монастиря російськими науковцями започаткувала книга Амвросія Лотоцького «Сказание историческое о Почаевской Успенской Лавре»¹, яка в подальшому знайшла свій розвиток у праці А. Хойнацького². Головну увагу у своїх дослідженнях вони присвячували діяльності М. Потоцького як фундатора цієї обителі,

¹ Амвросий [Лотоцкий], архимандрит. Сказание историческое о Почаевской Успенской лавре бывшего наместника Лавры архимандрита Амвросия. Почаев, 1886.

² Хойнацкий А. Почаевская успенская лавра. Историческое описание. Почаев, 1897.

та подія, пов'язаним з коронацією чудотворної ікони Пресвятої Богородиці. Натомість видавничя та культурно-просвітницька діяльність почаївських василіан у цих дослідженнях висвітлювалася досить фрагментарно і отримувала різку негативну оцінку, систематично підкреслювалася антиправославний та антиросійський зміст видань. Концепція Амвросія Лотоцького і А. Хойнацького лягла в основу подальших досліджень історії Почаївського монастиря унійного періоду в офіційній російській історіографії³.

Українська церковна та світська історіографія православної традиції. З другої половини XIX ст. інтерес до історії Почаївського монастиря та його друкарні почали виявляти українські дослідники, які пізніше склали основу народницького напрямку в українській історіографії. Так, В. Антонович у своїй розвідці, присвяченій Православній Церкві в Україні другої половини XVII–XVIII ст., основну увагу приділив протистоянню уніатів і православних⁴. Концептуальні підходи В. Антоновича взяв на озброєння І. Огієнко, який став єдиним представником української історичної науки православної традиції, хто зробив спробу системного дослідження історії Почаївського монастиря та його видавничої діяльності. Зробивши огляд друкованої книжкової продукції Почаївського монастиря, І. Огієнко визнав їх культурну цінність⁵. Водночас пізніше, на еміграції, І. Огієнко оцінював видавничу продукцію Почаївської друкарні за наявності чи відсутності у цих виданнях впливів католицького віровчення⁶.

Українська церковна історіографія унійної традиції. Цей напрямок започаткували в другій половині XVII ст. праці Холмського єпископа Якова Суші, який зробив першу спробу систематизації історії Уніатської Церкви у своєму дослідженні «Про діяння уніатів» (*De laboribus unitorum*, 1664). У XVIII ст. творчі починання Холмського владика продовжили ченці-василіани Ігнатій Кульчицький та Ігнатій Стебельський, які заклали підвалини системних наукових досліджень історії Уніатської Церкви в Україні та Білорусі. В подальшому галицькі греко-католицькі науковці не виявляли помітного інтересу до історії Почаївського монастиря та його друкарні. Винятком були дослідження А. Петрушевича, що перебував під впливом ідей москвофільства⁷. Із другої половини XX ст. греко-католицькі науковці діаспори, долаючи галицький провінціалізм, почали системно висвітлювати історію унії в контексті загальної історії Церкви та релігійних рухів в Україні та Білорусі⁸. Зокрема, Ісидор Патрило (ЧСВВ) у науковій розвідці «Нарис історії Василіан 1743–1839» присвятив короткий розділ, присвячений василіанським друкарням, у тому числі й Почаївській, наголошуючи, що саме вони почали першими уживати народну мову

³ Петров Н. Очерк истории базилианского ордена в бывшей Польше // Труды Киевской духовной Академии. 1870. № 5, 8, 11; 1871. № 2, 5–7; 1872. № 1–2; Батюшков П. Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края. СПб., 1888; Деятели столетия православия на Вольни. 992-1892. Житомир, 1892.

⁴ Антонович В. Нарис становища православної церкви на Україні від половини XVII до кінця XVIII ст. // Руська історична бібліотека. Львів, 1900. Т. VIII. С. 83–154.

⁵ Огієнко І. Історія українського друкарства. К., 1994. С. 226.

⁶ Огієнко І. Фортеця православ'я на Волині свята Почаївська лавра. Церковно-історична монографія. Вінніпег, 1961. С. 173.

⁷ Железняк О. Бібліографія публікацій про друкарню Почаївського Свято-Успенського монастиря та її видання // Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки: зб. наук. праць. К., 2011. С. 247–261.

⁸ Великий А. З літопису християнської України. ЧСВВ. Т. VI. Рим, 1973. С. 101.

у проповідях та в своїй книжній продукції⁹. Більше уваги заявленій проблематиці приділив В. Стасів (о. Климентій, ЧСБВ)¹⁰, який підкреслив значення почаївських видань для налагодження екуменічного діалогу між уніатами, православними та старообрядцями а також на ролі «Богогласника» в духовному та релігійному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Польська історіографія. Польські науковці досить рано виявили інтерес до історії Уніатської Церкви загалом, і до Почаївського монастиря зокрема. Одним із перших дослідників, який системно працював над проблемами унії на землях України і Білорусі, був єпископ Едвард Ліковський. Фактично, в його монографії досліджувалася інституційна історія Уніатської Церкви, натомість культурна праця уніатів не аналізувалася як окрема наукова проблема¹¹. Пізніше, в часи Другої Польщі, вийшла коротка наукова розвідка Юліана Неча¹², який опублікував анотації кількох документів з архіву Почаївського монастиря. У другій половині XX ст. знаковими стали наукові розвідки польської дослідниці М. Підліпчак-Масерович, яка вивчала видавничу та освітню діяльність ченців Почаївського монастиря в контексті культурної праці Чину св. Василя Великого в Україні та Білорусі. Авторка дослідила історію василіанського шкільництва, бібліотеки, а також видавничу діяльність василіан, причому Почаївському монастирю в монографії було приділено окремий підрозділ¹³.

Важливим етапом у вивченні релігійної та духовної діяльності василіан на коронних землях Речі Посполитої стала фундаментальна праця сучасної польської авторки Беати Лоренс. Зокрема, вона ґрунтовно дослідила душпастирську діяльність василіан, у тому числі питання катехизації та чернечі місії, відзначивши їхню особливу роль в духовному та релігійному житті уніатів Правобережної України. Водночас Б. Лоренс порушила широке коло проблем, пов'язаних із навчально-виховним процесом в монастирських школах, а також висвітленням питань літературної, художньої, видавничої та іншої діяльності ченців Чину св. Василя Великого. У цьому контексті певну увагу було приділено і Почаївському монастирю¹⁴.

Не менш ґрунтовним доробком польської історіографії в контексті даної дисертаційної тематики є праця Йоанни Гетки¹⁵, в якій головним чином досліджуються мовні аспекти почаївського книгодрукування на матеріалах одного з польськомовних видань «Науки парохіяльні» (Почаїв, 1794). Враховуючи, що у цій книзі вживається чотири мови – церковно-слов'янська, українська, білоруська і польська, авторка, опираючись на наукові дослідження білоруських, українських, польських та російських вчених, дослідила пи-

⁹ Патрило І., ЧСБВ. Нарис історії Василіан. 1743–1839 // Нарис історії Василіанського Чину св. Йосафата. Рим, 1992. С. 247–248.

¹⁰ Стасів В., ЧСБВ. Місія високого слова. Василіанське книговидавництво. Жовква, 2015. С. 84–138.

¹¹ Likowski E. Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku. Poznań, 1880. S. 266, 302, 306.

¹² Nieć J. Drukarnia klasztoru oo. bazyljanów w Poczajowie Kraków, 1936. 8 s.

¹³ Piđlypczak-Majerowicz M. Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działności zakonu. Warszawa, Wrocław, 1986. S. 76.

¹⁴ Lorens B. Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780. Rzeszów, 2014.

¹⁵ Getka J. Prosta mowa konca XVIII wieku. Język «Nauk Parafialnych» (Poczajow 1794). Warszawa, 2012.

тання мовної асиміляції, випрацювала спеціальні маркери для розмежування української і білоруської мов, дала визначення «простої» мови і т.і. Загалом польські науковці, хоча не створили спеціальних ґрунтовних розвідок, присвячених Почаївському монастирю, проте культурно-просвітницька діяльність почаївських ченців у загальному контексті історії Василіанського чину висвітлена ними досить повно.

Українська радянська історіографія. В умовах радянської дійсності дослідження з історії українських монастирів розглядалися переважно в контексті мистецького життя України, рідше – в сфері соціально-економічних і політичних відносин. Відносно сприятливий період для розвитку українського книгознавства радянської доби припав на період «українізації» 20 – початку 30-х років ХХ ст. Саме в цей час у Києві працював Український науковий інститут книгознавства (УНІК), співробітники якого зробили значний внесок в дослідження історії книги та видавничої справи ранньомодерної доби. Особливу роль в цих наукових студіях зіграли праці С. Маслова¹⁶. Проте ці дослідження були перервані репресіями 30-х років ХХ ст., внаслідок яких українські книгознавчі дослідження було припинено.

Початок відродження інтересу українських радянських науковців до історії книги і друкарства в Україні відноситься до кінця 50-х – 60-х років ХХ ст. – саме в цей час побачили світ науково-популярні розвідки І. Каганова¹⁷. На початку 60-х років В. Микитась уклав перший короткий каталог українських рукописів і стародруків¹⁸. Надзвичайно важливою подією в науковому житті України стало також видання у 1981, 1984 рр. зведеного каталогу вітчизняних стародруків 1574–1800 рр. під редакцією Я. Запаса та Я. Ісаевича¹⁹. Складений в результаті багаторічної пошукової роботи в бібліотеках і архівах України та поза її межами, цей каталог досі лишається ключовим ресурсом, який містить різнопланову інформацію щодо ідентифікації та місць збереження тисяч українських стародруків, в тому числі почаївських видань.

Дослідження періоду незалежності України. Здобуття Україною незалежності поклало початок активним дослідженням історії Церкви та релігійних рухів. Побачили світ наукові розвідки В. Мордвінцева²⁰, І. Скочиляса²¹, В. Ульяновського²² та ін. дослідників, які засвідчили якісно новий період в розвитку української історичної науки. Характерною його рисою став відхід від релігійної заангажованості та початок комплексного дослідження проблем, пов'язаних з історією релігійних рухів в Україні.

¹⁶ Маслов С. Друкарство на Україні в XVI–XVIII ст. К., 1924 С. 14–15; Маслов, С. Етюди з історії стародруків. К., 1925. С. 78–80.

¹⁷ Каганов І. Українська книга кінця XVI–XVII століть. Харків, 1959; Книга і друкарство на Україні. К., 1964.

¹⁸ Микитась В. Давні рукописи і стародруки: Опис і каталог. Ужгород, 1961.

¹⁹ Запаса Я., Ісаевич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків: У 3-х книгах. – Львів, 1981, 1984.

²⁰ Мордвінцев В. М. Російське самодержавство і Українська православна церква в кінці XVII–\$V\$VIII ст.: навч. посібник. К., 1997.

²¹ Скочиляс І. В. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–\$V\$VIII століть. Львів, 2004; Скочиляс І. В. Галицька (Львівська) єпархія XII–\$V\$VIII ст. Львів, 2010.

²² Ульяновський В. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. Середина 15 – кінець 16 ст. К., 1994. Кн.1–2.

Тривалий час плідно працює на терені досліджень Уніатської Церкви та спеціальних історичних дисциплін дрогобицький учений Л. В. Тимошенко²³. Зокрема, в його творчому доробку фігурують праці, присвячені архівній базі та історіографії Уніатської Церкви, які є значною підмогою для дослідників Правобережжя XVI–XVIII ст. Окремі сучасні дослідники Уніатської Церкви XVIII ст. вийшли на перегляд усталених в науці поглядів на знакові події української історії, зокрема значення Замойського синоду, який раніше подавався дослідниками у виключно негативному світлі утвердження латинізаційних впливів²⁴.

Низка сучасних дослідників торкається заявленої тематики в працях з історії Уніатської Церкви інституційного та регіонального характеру. Так, В. Лось, досліджуючи головним чином сферу організаційної структури та культурно-релігійної діяльності Уніатської Церкви на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст., вивчила й окремі аспекти історії Почаївського монастиря, зокрема формування його бібліотеки та рукописну «Книгу чуд»²⁵. Остання стала також предметом наукових зацікавлень Н. Яковенко²⁶.

Пріоритетним напрямком наукових пошукувань Б. Хіхлача стала соціокультурна діяльність Уніатської Церкви на теренах Поділля, де фрагментарно знайшли відображення окремі аспекти історії Почаївського монастиря²⁷. Регіональний вимір історії та діяльності Уніатської Церкви став предметом дослідження Ю. Стеценка, який у своїх працях зосередився на питаннях їх інституційного розвитку, економічного становлення та релігійної діяльності василіанських монастирів Перемишльської єпархії кінця XVII–XVIII ст.²⁸. У працях М. Соловія, Л. Гуцуляка, П. Новаковського, М. Марусина та ін²⁹. порушувалася проблема літургійно-обрядового служіння в Уніатській Церкві.

²³ Тимошенко Л. В. Архіви уніатської церкви – джерельна база дослідження краєзнавства Правобережжя XVI–XVIII ст. // Студії з архівної справи та документознавства. К., 2003. Т. 10. С. 12–16; Тимошенко Л. В. Східні церкви ранньомодерної доби на польсько-українському пограниччі в сучасній історіографії // *Zagadnienia społeczno-ekonomiczne, polityczne, kulturalne i religijne w badaniach polskich, słowackich oraz ukraińskich*. Т. I: Historia – religia / Pod red. W. Wierzbienca. Jarosław, 2014. S. 37–50.

²⁴ Димид М. Єпископи Київської Церкви (1589–1891). Львів, 2000; Кобрин М. Замойський Синод і формування традиційної ідентичності УГКЦ // Вісник Львівського університету. Серія філософські науки. Львів, 2012. Випуск 15. С. 240–241.

²⁵ Лось В. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. Організаційна структура та культурно-релігійний аспект. К., 2013; Лось В. Е. Книга чуд Почаївського монастиря: аналіз історичного джерела (кін. XVII – поч. XIX ст.) // Архітектурна та культурна спадщина історичних міст країн Центрально-Східної Європи: кол. монографія. Умань-Познань-Ченстохова, 2016. С. 191–205.

²⁶ Яковенко Н. Творення локальних «просторів віри»: топографія і соціальна стратиграфія паломництва в Україні XVIII століття (за книгами чуд Почаївської та Охтирської богородичних ікон) // Записки товариства імені Шевченка. Т. CCLXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2018. С. 209–230.

²⁷ Хіхлач Б. Уніатська церква на Поділлі (1700–1840 рр.): віхи історії та соціокультурний портрет. Вінниця, 2015.

²⁸ Стецик Ю. Василіанські монастирі Перемишльської єпархії (кінець XVII–XVIII ст.). Дрогобич, 2014; Його ж. Стецик Ю. Василіанське чернецтво Перемишльської єпархії (друга половина XVIII ст.): словник біограм. Жовква, 2015.

²⁹ Гуцуляк Л. Божественна літургія Йоана Золотоустого в Київській митрополії після унії з Римом (1596–1839). Львів, 2000; Новаковський П. Літургійна проблематика в міжконфесійній полеміці після Берестейської унії (1596–1720). Львів, 2005; Марусин М. Божественна літургія. Рим, 1992.

Нові підходи до аналізу ролі Уніатської Церкви в історії України XVIII ст. стимулювали появу ґрунтовніших праць з історії видавничої діяльності Почаївського монастиря. Передусім варто зауважити на фундаментальній праці Я. Д. Ісаєвича «Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми»³⁰, яка висвітлила роль книгодрукування в контексті культурного життя України, вивела стан досліджень книговидавничої справи в Україні на новий рівень. Вагомий внесок у дослідження проблеми часів незалежності належить працівникам Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, зокрема відділу стародруків та рідкісних видань. На цій базі у першій декаді XXI ст. у співпраці з Бібліотекою Російської Академії Наук виконувався «Почаївський проект», який завершився виданням збірника, що поєднав напрацювання багатьох знаних у цій сфері науковців, в тому числі й автора дисертації³¹. Проект здійснювався під керівництвом доктора історичних наук Г. І. Ковальчук, стаття якої в даному збірнику розкрила сутність та перспективи дослідження почаївських стародруків в НБУВ України³². Окремі питання діяльності Почаївської друкарні унійного періоду, в тому числі мовні аспекти видань та їх мистецьке оформлення, досліджують Р. Кисельов, Г. Юхимець, Н. Заболотна, Ю. Рудакова, О. Железняк.

Згалом попри доволі широкий спектр напрацювань істориків та мистецтвознавців, досі не створено комплексної праці, яка б з об'єктивних позицій проаналізувала церковно-релігійну та культурно-просвітницьку діяльність Почаївського монастиря і на цій основі визначила його роль і місце в історії та культурі українського народу.

Підрозділ 1.2 «*Джерельна база дисертації*» містить аналіз широкого кола різноридних джерел – як опублікованих, так і нововиявлених архівних матеріалів, які охоплюють історичні описи монастиря; візитаційні акти; листування офіційного і приватного характеру; друковану продукцію Почаївської друкарні. Відзначено, що на сьогоднішній день архів Почаївського монастиря залишається головним джерелом дослідження історії обителі, однак його фонди розпорочені між окремими архівними установами України. Найбільший масив архівних документів зосереджений у фонді Почаївської лаври, який знаходиться в Державному архіві Тернопільської області (ДАТО). Водночас значна частина архівних документів до історії монастиря міститься в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ), державних історичних архівах України у Києві і Львові (ЦДІАК України, ЦДАЛ України) та в Архіві польської провінції оо. Домініканців у Кракові.

Одним із найповніших за обсягом інформації є комплекс документів, що міститься в ДАТО (ф. 258, Почаївська Успенська Лавра). Він охоплює понад 8 тисяч документів у трьох описах, що є важливим джерелом історії Почаївського монастиря від XVI ст. до 1939 р. Із документів, які стосуються досліджуваного періоду, тут, зокрема, містяться описи майна Почаївського монастиря за 1714–1831 рр., реєстр челяді та пасічників 1743–1749 рр. Значна кількість документів фонду присвячена монастирській друкарні

³⁰ Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002.

³¹ Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки: зб. наукових праць. К., 2011.

³² Ковальчук Г. І. Дослідження почаївських стародруків у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського: традиції, стан і перспективи // Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки. К., 2011. С. 23–32.

та книгозбірні. Особливо цікавою є Хроніка Почаївського монастиря, яка охоплює перелік подій його історії за 1557–1779 роки, тобто православний та унійний періоди. Автором дисертації також опрацьовано 2-й том Хроніки, який міститься в Архіві польської провінції оо. Домініканців у Кракові.

В київських архівах, зокрема в ІР НБУВ, також відклався пласт документів до історії Почаївського монастиря, що сформував окремий фонд Почаївської Успенської Лаври (ф. 231). У ньому, зокрема, міститься інформація про надання Почаївському монастирю різних привілеїв, у тому числі на видання книг і вільну торгівлю ними, судову справу з Львівським братським монастирем за друкарство. Документи з історії та культури Почаївського монастиря зберігаються у ЦДІАЛ України. Цінним, зокрема, є «Записник поточних видатків василіанського монастиря в Почаєві за 1772–1789 рр.». У фонді Греко-католицької митрополичої консисторії (ф. 201) міститься «Поменник» Почаївського монастиря.

Поза межами України документи архіву Почаївського монастиря зберігаються також у Польщі, в Архіві польської провінції оо. Домініканців у Кракові (Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie, Ławra Poczaejowska). Зокрема, у справі «Księga spraw monasteru poczaejowskiego» міститься перелік монастирських фондів і тестаментів на маєтки, фундацію князя Потоцького на розбудову Успенського храму, документи про судові справи з різними власниками, грошові пожертви обителі, опис почаївських святинь. Найціннішим документом архіву є рукописна «Книга чудес Почаївської Богородиці» («Księga cudów Obrazu Poczaejowskiego N Maryi Panny u Stopki»). Саме вона послужила джерелом для низки опублікованих у XVIII – на поч. XIX ст. книг «Гора Почаевская» українською та польською мовою. В архіві також зберігається книга грошових прибутків Почаївського монастиря за 1745–1789 роки, яка містить інформацію щодо насельників монастиря, працівників друкарні, поширення книг почаївського друку, надходження коштів від проведення релігійних свят та відпустів тощо. Важливим документом є справа фонду «Духовное ведомство» (ф. 18, спр. 321), яка міститься в Російському державному архіві давніх актів (РДАДА). Вона ілюструє умови діяльності Почаївської друкарні в часи її переходу під юрисдикцію Російської Православної Церкви.

Одним із найінформативніших, а відтак і найцінніших, історичних джерел є візитаційні описи монастирів. Значний обсяг візитаційних документів, що стосуються безпосередньо Почаївської Успенської лаври, виявлено в різних архівосховищах України зокрема, в ІР НБУВ (ф. 231, Почаївська Успенська лавра), ДАТО (ф. 258, Духовний Собор Почаївської Успенської лаври).

Одним із основних джерел вивчення видавничої діяльності Почаївського монастиря є його друкована продукція. Найбільший масив почаївських стародруків зберігається у відділах колекцій, стародруків та рідкісних видань НБУВ. Автором дисертації детально описано колекцію почаївських видань Музею книги і друкарства України та приватної колекції В. Гайдука, а також опрацьовано закордонні збірки почаївських видань: Російської національної бібліотеки імені Салтикова-Щедріна та бібліотеки Російської Академії наук у С.-Петербурзі, бібліотеки Вільнюського університету, бібліотеки Польської Академії наук у Кракові, Бібліотеки Конгресу США у Вашингтоні, Бібліотеки Ньюберрі у Чикаго, Українського музею у Стемфордї.

Детальний аналіз актів візитацій та інших джерел до історії Почаївського монастиря дозволяє більш глибоко висвітлити історію Почаївської Успенської лаври та її насельників, реконструювати книгозбірню Почаївського монастиря, персональний склад насельників обителі, дослідити історію будівель, господарчу діяльність, літургійні практики та доброчинну діяльність.

Розділ 2 «**Душпастирська діяльність Почаївського духовного осередку як синтез релігійних практик Православної та Уніатської Церков**» присвячений розгляду духовно-релігійної діяльності Почаївського монастиря як однієї з провідних обителей Уніатської Церкви. У підрозділі 2.1. «*Почаївський монастир у контексті міжконфесійних відносин на Правобережжі XVIII – 30-х років XIX ст.*» зауважується, що в історії Почаївського монастиря двічі відбувалася зміна конфесійної належності – в 1712 р. перехід на унію та 1831 р. перехід під юрисдикцію Російської Православної Церкви. Відзначено, що зміни конфесійної належності Почаївського монастиря православні історики намагалися зобразити в тенденційному світлі. Зокрема, перехід обителі в унію змальовувався як загрозливий акт для її історії, що супроводжувався втратами архівних документів. Водночас історики Почаївської лаври не могли приховати, що зворотній перехід монастиря в православ'я був сприйнятий його насельниками різко негативно і насправді став відкритим грабунком з боку російського уряду.

У підрозділі 2.2 «*Релігійні практики Почаївського монастиря та їх регламентація Замойським синодом*» розглянуто діяльність Почаївського монастиря, обумовлену його належністю до Василіанського чину. Однією з головних подій в історії Уніатської Церкви став Замойський Синод 1720 р., який обрядово й організаційно наблизив практику Уніатської Церкви до латинської, а також ухвалив внести ряд змін до богослужбових книг. Рішення Замойського синоду відповідним чином позначилися на релігійній та видавничій практиці Почаївського монастиря, який служив головним видавничим центром Уніатської Церкви. Про це свідчать богослужбові видання, головним чином Требники і Службеники, які піддавалися систематичному редагуванню і відповідному виправленню. Водночас обрядово-літургійна діяльність Почаївського монастиря синтезувала релігійні практики Православної та Уніатської Церков. Це стало причиною того, що видання Почаївської друкарні широко використовувалися у богослужбовій практиці обох конфесій – Православної та Уніатської (пізніше Греко-Католицької) Церков.

У підрозділі 2.3. «*Культ монастирських святинь*» зазначено, що культ чудотворних образів, мощей святих та інших священних реліквій значно впливав на зростання кількості прочан та піднесення поборності серед вірних під час відпустів та відправлення різних треб у монастирях. Свої святині мав і Почаївський Успенський монастир: чудотворна ікона Почаївської Богоматері, мощі преподобних Іова Почаївського, великомучениці Варвари та святого Онуфрія, які загалом підсилювали авторитет обителі як серед уніатів, так і православних. Особливе значення мала популяризація чудес від ікони Почаївської Богоматері, які традиційно фіксувалися у вигляді рукописного і друкованих збірників «Гора Почаївська». На 1721 р. в монастирському літописі було зафіксовано 539 чуд від знаменитої почаївської святині. У 1742 р. збірник «Гора Почаївська» уперше вийшов друком і відтоді неодноразово перевидавався в друкарні монастиря

церковнослов'янською і польською мовами. Керівництво монастиря докладало зусиль для популяризації святинь, головним чином для прославлення Почаївської Богородиці, кульмінацією якої стала у 1773 р. коронація її чудотворного образу. До цієї події були видані збірники пісень, виготовлені паперові гравюри, ікони на шовку, паломницькі медальйони, три з яких було виявлено і атрибутовано автором дисертації.

У підрозділі 2.4. «*Проповідницька, місійна та катехитична діяльність почаївського чернецтва*» йдеться про значення душпастирської роботи почаївського чернецтва серед вірних, головними засобами якої були проповідь, місії та катехізація. Почаївський монастир представляв центр унійної проповіді на Правобережжі під владою Речі Посполитої. Тут концентрувалася найбільша кількість проповідників у всій Руській провінції, чому сприяло те, що Почаївська обитель мала парафіяльні права, була місцем поклоніння, де часто відбувалися прощі і відпусти. Біографи проповідників, які в Почаєві проходили новіціат і приймали чернечий постриг, свідчать, що вони застосовували проповідницький досвід в різних чернечих обителях, куди їх скеровувало керівництво Василянського чину, і поєднували його з іншими обов'язками – викладанням у навчальних закладах, місійною і адміністративною діяльністю. Окрім безпосередньої практичної діяльності насельників Почаївського монастиря у сфері ораторського мистецтва, значення обителі підсилювало видання цілої низки катехитичних і морально-богословських книг. Ці твори містили важливу інформацію соціального характеру, яка піднімала духовний і моральний рівень пастви та відіграли значну роль у формуванні витоків українського громадянського суспільства.

Проповідництво було тісно пов'язане з місіями, головним завданням яких була унієзація вірних і посилення позицій Уніатської Церкви на українських землях, передусім в регіонах Правобережжя. Обов'язковою складовою місії було виголошення проповідей, тому місіонери мали володіти прийомами ораторського мистецтва, а також катехізація вірних – тлумачення і навчання їх основам віри. Попри те, що Почаївський монастир безпосередньо не проводив місій, що було пов'язано з певною спеціалізацією в межах обителей Василянського чину, він так чи інакше спричинився до місійної справи. Серед ченців і керівництва монастиря були колишні місіонери, які, здобувши досвід проведення місій в інших обителях, досягали певних ієрархічних щаблів у Почаєві. І навпаки, інші діячі, які прийняли чернечий постриг в Почаєві, ставали місіонерами в інших монастирях. Показово, що для проведення місій в друкарні Почаївського монастиря було надруковано низку видань, посібників із місійної діяльності.

Розділ 3. «**Культурно-освітня діяльність Почаївського монастиря в соціокультурному просторі українців Правобережжя**» спрямований висвітлити основні напрями просвітницької та культурно-мистецької діяльності Почаївської обителі. У підрозділі 3.1. «*Навчальні заклади Почаївського монастиря в системі василянської освіти XVIII – початку XIX ст.*» подано загальну характеристику виникнення та діяльності навчально-виховних закладів Почаївського монастиря в контексті розвитку освітнього процесу в Уніатській Церкві. Зазначено, що у своїй діяльності василіани орієнтувались на західні зразки – програми єзуїтських та піярських навчальних закладів, і розвивали освіту в кількох напрямках – новіціат, чернечі освітні студії, публічні школи. Новіціат був першою сходинкою в духовній освіті майбутніх ченців і його поява безпосередньо

пов'язана з реформами митрополита Йосифа Рутського. На основі архівних документів, стародруків та сучасних досліджень розширено рамки його виникнення в Почаєві (не пізніше 1735 р. проти відомого в літературі 1743 р.), проаналізовано кількісний та персональний склад, а також видання почаївського друку, які регламентували діяльність новіціату у Святопокровській провінції («Reguly Nowiciackie», «Stan prowincyi polskiey XX. Bazylianow»). Визначено місце Почаївського монастиря як засадничого у системі василіанської чернечої освіти.

У підрозділі 3.2. «*Монастирська книгозбірня*» зроблено спробу реконструкції книгозбірні Почаївського монастиря за матеріалами його візитаційних описів, починаючи з 1617 р. по 1799 р., каталогу бібліотеки монастирської друкарні 1831 р., а також описів стародруків із колекції НБУВ. Проаналізовано шляхи формування, кількісний та якісний склад книгозбірні Почаївського монастиря унійного періоду в порівнянні з попереднім православним, з'ясовано читацькі практики почаївського чернецтва та їх співвіднесення із західним читацьким каноном. Встановлено, що склад книгозбірні та книжкові інтереси населенників Почаївського монастиря засвідчують явища окциденталізації та поліморфізму української культури.

У підрозділі 3.3 «*іконописна майстерня*» досліджено діяльність іконописної майстерні Почаївського монастиря як мистецького осередку, що передусім забезпечував оформлення власних монастирських приміщень, а також виконував замовлення інших релігійних установ та приватних осіб. Водночас у монастирі готували фахівців з іконописного та граверного мистецтва для різних регіонів Правобережної України. За матеріалами візитацій персоналізовано майстрів та учнів іконописної майстерні. Вперше уведено інформацію про ікони на полотні відомого італійського художника Константіно Віллані, які знаходилися в Успенському соборі Почаївського монастиря вже 1802 р.

У розділі 4. «**Почаївське книговидання в культурній спадщині українського народу**» аналізуються особливості книговидавничої діяльності Почаївської друкарні. Матеріали підрозділів 4.1–4.5 «*Умови та репертуар почаївського друку*», «*Мовні аспекти видань*», «*Технічне забезпечення і працівники друкарні*», «*Книговидавничі контакти та ареал розповсюдження видань*», «*Мистецьке оформлення книг*» підтверджують уже існуючу в літературі думку, що унійний період історії Почаївського монастиря був часом його найпродуктивнішої видавничої діяльності. Характерними особливостями почаївського книговидання були: різноманітний репертуар книг, який включав богослужбову і світську літературу різних християнських конфесій, оригінальні і перекладні твори проповідницького і релігійно-моралізаторського змісту; багатомовність друку; їх високий мистецький рівень. Ілюстрації почаївських граверів забезпечували оформлення богослужбових книг символічними ілюстраціями, які вдало доповнювали і підсилювали зміст видань.

Визначено, що Почаївський видавничий осередок своєю діяльністю зробив потужний внесок в культурну скарбницю українського народу і служив його важливим консолідуючим осередком. Попри те, що на репертуар та оформлення книг Почаївської друкарні вплинула полонізація вишого унійного духовенства, діяльність Почаївської друкарні виходила поза вузько конфесійні межі. Подібно до того, як київські видання використовувалися не тільки православними, а й католиками східного обряду, так і по-

чаївські видання поширювалися серед православного населення України. Безсумнівною заслугою цього культурно-духовного осередку стало те, що він продовжив традицію друкування україномовних видань в умовах, коли Києво-Печерська друкарня була позбавлена такої можливості під тиском указів російських світських і церковних властей. Попри різну конфесійну належність, існували тісні контакти між Почаївським унійним та Києво-Печерським православним видавничими осередками, що засвідчувало духовну єдність українських земель.

ВИСНОВКИ

У висновках підсумовано результати дослідження, узагальнено обґрунтовані в дисертації основні положення, що виносяться на захист:

1. З'ясовано, що історія Почаївського духовного осередку знайшла досить повне відображення в церковно-історичній та мистецтвознавчій літературі, проте на різних етапах учені виявляли різні підходи та конфесійні пріоритети. Джерельна база роботи є достатньо репрезентативною для комплексного дослідження проблеми. Візитатійні акти та інші виявлені архівні матеріали дозволяють персоналізувати склад насельників обителі, реконструювати фонди монастирської книгозбірні, розкрити діяльність навчально-виховних закладів монастиря та його літургійні практики.

2. Доведено, що душпастирська діяльність Почаївського монастиря синтезувала практики Православної та Уніатської Церков. Попри латинізаційні впливи, що диктувалися вимогами Замойського Синоду 1720 р., почаївські стародруки містили чимало елементів православного богослужіння, запровадженого реформами Петра Могили. Літургійні видання Почаївської друкарні широко використовувались у богослужбовій практиці Православної та Уніатської (пізніше Греко-Католицької) Церков.

3. Обґрунтовано, що культ почаївських святинь (ікона Почаївської Богоматері, мощі преподобних Іова Почаївського, великомучениці Варвари та святого Онуфрія) мав велике виховне значення для насельників і паломників обителі та служив вагомим чинником зростання її авторитету в середовищі різних конфесій. Керівництво монастиря докладало зусиль для популяризації головної святині обителі – чудотворної ікони Почаївської Богоматері – у формі перевидань різними мовами знакової для обителі книги «Гора Почаївська» та виготовлення різних атрибутів для прославлення Почаївської Богоматері.

4. Встановлено, що Почаївський монастир служив головним центром унійного богослов'я на правобережних українських землях, чому сприяло видання в монастирській друкарні низки творів проповідницького, морально-богословського і катехітичного характеру та діяльність значної кількості високоосвічених проповідників із почаївських василіан. В межах існуючої для обителі Василіанського чину спеціалізації Почаївський монастир не займався проведенням місій, проте долучився до місійної справи шляхом видання низки посібників, а у керівному і чернечому складі монастиря були колишні місіонери.

5. Реконструйовано діяльність культурно-освітніх закладів монастиря, які значною мірою спричинилися до розвитку духовної культури українських земель. Визначено, що головним чином завдяки діяльності новіціату, а пізніше чернечих освітніх студій і церковно-приходської школи, Почаївський монастир посідав засадниче місце у системі василіан-

ської освіти. Почаївський новіціат був першим щаблем ієрархічного зростання майбутніх проповідників, місіонерів і викладачів більшості василіанських чернечих обителей. Монастирська книгозбірня за своїм складом відображала значний інтелектуальний потенціал почаївського чернецтва і забезпечувала потреби школи і друкарні. Іконописна майстерня служила відомим мистецьким осередком, де готували фахівців з іконописного мистецтва для регіонів Правобережжя.

6. Удосконалено тезу, що книговидавнича діяльність Почаївського монастиря унійного періоду склала потужний внесок в культурно-мистецьку скарбницю українського народу і служила важливим консолідуючим фактором українських земель. Встановлено, що Почаївська друкарня задовольняла запити населення українських земель різного освітнього та духовного рівня і виходила далеко поза свої етнічні і конфесійні межі. Заслугою Почаївського духовного осередку було продовження традиції друкування україномовних видань в умовах, коли Києво-Печерська друкарня під тиском російської цензури була позбавлена такої можливості. Видання Почаївського монастиря вирізнялися різноманітним репертуаром, в тому числі, великої кількості перекладницької літератури, особливим почерком і високим мистецьким рівнем.

7. Визначено, що на церковно-релігійній та культурно-просвітницькій діяльності Почаївського монастиря суттєво позначилися латинізаційні впливи, які найбільше виявилися в освітній сфері, проте не призвели до його цілковитої полонізації. На практиці східні православні традиції обителі у тій чи іншій мірі поєднувалися із західними нововведеннями, про що, зокрема, свідчить синтез літургійних практик, одночасне шанування в монастирі як православних, так і католицьких святих, пропорційна кількість латиномовних і кирилических друків, контакти з унійними і православними осередками. Загалом це засвідчувало явище поліморфізму в українській культурі і надавало Почаївському монастиреві роль важливого центру міжконфесійних взаємин.

8. Окреслено перспективи подальшого дослідження місця і ролі Почаївського духовного осередку в історії українського народу, які визначають необхідність публікації важливих неактуалізованих матеріалів: факсимільного видання рукопису почаївського Поменника, Книги чуд та Хроніки Почаївського монастиря.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, що розкривають основні результати дисертаційного дослідження

1. Бочковська В. Г. Створення каталогів друкарень Почаївського Успенського й Унівського монастирів за колекцією стародруків музею книги і друкарства України: проблеми, завдання, перспективи // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. К., 2007. Вип. 19. С. 230–241.
2. Бочковська В. Г. Почаївський духовний осередок в історії та культурі українського народу // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство. К., 2008. Вип. 13. С. 21–25.
3. Бочковська В. Г. Історія Почаївського монастиря у візитаціях XVIII – першої чверті XIX ст. // Рукописна і книжкова спадщина України. К., 2009. Вип. 12. С. 70–79.

4. Бочковська В. Г. Почаївський духовний осередок як чинник згуртування українців XVIII – початку XIX ст. // Українознавчий альманах. К., 2017. Випуск 22. С. 77–82.
5. Бочковська В. Г. Почаївський видавничий осередок в культурній спадщині українського народу XVIII – початку XIX ст. // Етнічна історія народів Європи. К., 2018. Вип. 54. С. 56–63 (Index Copernicus).

Публікації в іноземних виданнях

6. Бочковская В. Г. Создание каталогов старопечатных книг Музея книги и книгопечатания Украины // Федоровские чтения. М., 2007. С. 285–296 (у співавт., автор. внесок 0, 5 д. арк.).
7. Бочковська В. Г. Від Києва до Почаєва: зв'язок друкованого слова через державні та релігійні перепони // Віртус. Київ-Монреаль, 2018. Вип. 20. С. 88–92.
8. Бочковська В. Г. Реконструкція книгозбірні Почаївського монастиря XVII-початку XIX ст. крізь призму візитаційних актів, архівних документів, каталогів, сучасних досліджень // Матэрыялы XV Міжнародных кнігазнаўчых чытанняў. Minsk, 2019. С. 74–81.

Публікації, що додатково розкривають результати дисертаційного дослідження

9. Бочковська В. Г. Книга як чинник культурної єдності (на прикладі почаївських і львівських друків) // Український досвід спільнотного згуртування. К., 2006. С. 270–276.
10. Бочковська В. Г. Поведінка духовенства та підданих Почаївської лаври в контексті переходу монастиря з унії в православ'я 1831 р. // Поведінкові типи в українському соціо-культурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій. К., 2007. С. 139–145.
11. Бочковська В. Г. Створення каталогів Почаївської та Унівської друкарень // Могілянські читання. К., 2006. Ч. 2. С. 17–28.
12. Бочковська В. Г. Лицьова Біблія Клауберів // Могілянські читання. К., 2007. С. 464–471.
13. Бочковська В. Г. Нововіднайдені почаївські сакральні пам'ятки в колекції Музею книги і друкарства України // Могілянські читання. К., 2008. С. 150–153.
14. Бочковська В. Г. Рідкісна гравюра на шовку «Почаївська Богородиця з чудами» в збірці Музею книги і друкарства України // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Луцьк, 2008. С. 152–154.
15. Бочковська В. Г. Каталог видань Почаївського та Унівського монастирів XVIII–XX ст. з колекції Музею книги і друкарства України. К., 2008. 359 с. (у співавт., автор. внесок 10 др. арк.).
16. Бочковська В. Г. Століття почаївського друку (до 275-річчя виходу першої книги Почаївської уніатської друкарні) // Українознавство – 2009: Календар-щорічник. К., 2008. С. 134–139.
17. Бочковська В. Г. Малодосліджені сторінки в історії Почаївського монастиря // Друкарня Почаївського Успенського монастиря: зб. наук. праць. К., 2011. С. 125–138.
18. Бочковська В. Г. Зібрання українських стародруків XVI–XVIII ст. К., 2012. 479 с. (у співавт., автор. внесок 15 д. арк.).

19. *Historiae biblicae Veteris et Novi Testamenti* (Історія Біблії Старого і Нового Заповіту). Аугсбург [1747–1757]. Автор проекту, упорядник, автор передмови В.Г. Бочковська. Факсимільне видання. К., 2015. 395 с.

АНОТАЦІЯ

Бочковська В. Г. Почаївський духовний осередок в історії і культурі українського народу XVIII–30-х років XIX ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка МОН України. – Київ, 2018.

У роботі на основі комплексного аналізу опублікованої літератури та нововиявлених архівних джерел уперше визначено місце і роль Почаївського Успенського монастиря в історії і культурі українського народу унійного періоду (XVIII – 30-х років XIX ст.). Обґрунтовано основні напрями церковно-релігійної діяльності Почаївського монастиря, сутність його релігійних практик, особливості проповідницької діяльності обителі та його населників, культ почаївських святих та їх значення для населників і паломників обителі. Доведено, що церковно-релігійна діяльність Почаївського монастиря синтезувала практики Православної та Уніатської Церков. Досліджено функціонування монастиря в культурно-освітній сфері (навчальні заклади, бібліотека, іконописна майстерня). Охарактеризовано репертуар Почаївської друкарні, мову видань та їх особливості, рівень мистецького оформлення та контакти з іншими видавничими осередками. Доведено, що книговидавнича діяльність Почаївського монастиря унійного періоду склала потужний внесок в культурну скарбницю українського народу і служила важливим консолідуючим фактором українських земель. Церковно-релігійна та культурно-освітня діяльність Почаївського монастиря засвідчувала явище поліморфізму в українській культурі і визначала, у підсумку, його роль як важливого центру міжконфесійних взаємин.

Ключові слова: Почаївський монастир, Уніатська Церква, Почаївська друкарня, церковно-релігійна діяльність, культурно-просвітницька діяльність.

АННОТАЦИЯ

Бочковская В. Г. Почаевский духовный центр в истории и культуре украинского народа XVIII– 30-х годов XIX вв. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко МОН Украины. – Киев, 2018.

В работе на основе комплексного анализа опубликованной литературы и вновь открытых архивных источников впервые определено место и роль Почаевского Успенского монастыря в истории и культуре украинского народа униатского периода (XVIII – 30-х годов XIX вв.). Обоснованы основные направления церковно-религиозной деятельности Почаевского монастыря, сущность его религиозных практик,

особенности проповеднической деятельности обители и его насельников, культ почаевских святых и их значение для насельников и паломников обители. Доказано, что церковно-религиозная деятельность Почаевского монастыря синтезировала практики Православной и Униатской Церквей. Исследовано функционирование монастыря в культурно-образовательной сфере (учебные заведения, библиотека, иконописная мастерская). Охарактеризованы репертуар Почаевской типографии, язык изданий и их особенности, уровень художественного оформления и контакты с другими издательскими центрами. Доказано, что книгоиздательская деятельность Почаевского монастыря униатского периода составила мощный вклад в культурную сокровищницу украинского народа и служила важным консолидирующим фактором украинских земель. Церковно-религиозная и культурно-образовательная деятельность Почаевского монастыря представляла явление полиморфизма в украинской культуре и определяла, в итоге, его роль как важного центра межконфессиональных взаимоотношений.

Ключевые слова: Почаевский монастырь, Униатская Церковь, Почаевская типография, церковно-религиозная деятельность, культурно-просветительская деятельность.

ANNOTATION

Bochkovska V.G. Pochayiv spiritual center in the history and culture of Ukrainian people in the XVIII – 30 years of the XIX c. – Manuscript.

Dissertation for the Candidate of Historical sciences degree, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Kyiv National Taras Shevchenko University, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2018.

In the submitted paper, the place and role of the Pochayiv Assumption Monastery in the history and culture of the Ukrainian people of the Unia period (XVIII – 30 years of the XIX c.) was defined for the first time, on the basis of a comprehensive analysis of published literature and complex investigation the newly discovered archival sources. The main directions of the church and religious activity of the Pochayiv Monastery, the essence of its religious practices, features of the preaching activities of the monastery and its inhabitants, the cult of the holy sites and their significance for inhabitants and pilgrims of the monastery are substantiated.

It was proven that the church-religious activity of the Pochayiv Monastery synthesized the practices of the Orthodox and Uniate Churches. The investigation of the monastery' activity in the cultural and educational sphere (educational institutions, library, icon painting workshop) is explored. Described are the repertoire of Pochayiv printing house, the language of its publications and their peculiarities, the level of artistic design and contacts with other publishing centers. It was proven that the book publishing activity of the Pochayiv Monastery of the Uniate Period was a powerful contribution to the cultural treasury of the Ukrainian people and served as an important consolidating factor for Ukrainian lands.

Pochayiv monastic activities, such as preaching, missionary and educational, depended on monks' intellectual level, and at the same time reflected this level. Based on the analysis of Pochayiv monastery library from 1617 until the beginning of the XIX c. we can

conclude that the Literary canon of the Pochayiv monks is similar to the Literary canon of European monastic libraries of that time.

The selection of literature and textbooks was of particular importance in Basilian education and, in particular, in the Pochayiv schools. At the same time, it was reflected in the work of the Pochayiv printing house, where original works were published, as well as translated literature of religious-moralistic character, catechisms, missions textbooks and sermons.

Church and religious, cultural and educational activities of the Pochayiv Monastery witnessed the phenomenon of polymorphism in Ukrainian culture and eventually determined its role as an important center of inter-confessional relationships.

Key words: Pochayiv monastery, Uniate Church, Pochayiv printing house, church-religious activity, cultural and educational activities.